

Жанна Тоцька

ВНЕСОК ЧАСОПISУ «ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті на основі аналізу історико-краєзнавчих досліджень, оприлюднених на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости», висвітлено внесок часопису у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.

Ключові слова: «Черниговские губернские ведомости», Чернігово-Сіверщина, історичне краєзнавство.

Значним імпульсом для розвитку історичного краєзнавства в регіоні стало видання газети «Черниговские губернские ведомости». Особливий інтерес у контексті нашого дослідження мають матеріали її неофіційної частини, в якій систематично публікувались статті та матеріали з історії та етнографії. «Черниговские губернские ведомости» поступово перетворились у своєрідний організаційний осередок історико-краєзнавчих студій. У цьому плані роль видання була настільки значною, що в 1856 р. в «Журнале Министерства народного просвещения» відзначалось: «Неофициальная часть «Черниговских губернских ведомостей» отличается обилием статей разнообразного содержания, непосредственно касающихся Малороссийского края»¹.

Ідея видання місцевих газет виникла в урядових колах ще на початку ХІХ ст. В архіві Міністерства фінансів збереглася записка міністра Є. Ф. Канкріна, з якою він звернувся до комітету міністрів у грудні 1828 р., запропонувавши видавати в губерніях місцеву пресу. 5 січня 1829 р. комітет міністрів розглянув записку Є. Ф. Канкріна, затвердив основні її положення і передав своє рішення на затвердження імператору. 19 січня 1829 р. Микола І затвердив положення, згідно з яким був створений міжвідомчий комітет для розробки законопроекту про місцеві офіційні газети. 27 жовтня 1830 р. відбулося затвердження положення про видання «Губернских ведомостей». Воно складалося з 7 розділів та 65 параграфів². Загальне керівництво виданням «Губернских ведомостей» здійснювало Міністерство внутрішніх справ, а на місцях – губернатори. З різних причин початок видання «Губернских ведомостей» затягнувся на кілька років. Тільки 3 липня 1837 р. з'явився закон про обов'язкове видання при усіх губернських правліннях місцевих газет, які мали складатися з офіційної та неофіційної частин. З 1838 р. «Губернские ведомости» почали видаватися в Чернігівській губернії.

Урядові інстанції постійно стежили за публікаціями в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» та спрямовували їх у відповідне русло. Це знайшло відображення у численних законодавчих актах ХІХ – початку ХХ ст. У Повному зібранні законів Російської імперії опубліковано понад 30 законодавчих актів, що регулювали видання «Губернских ведомостей». За час свого існування вони пережили періоди піднесення та занепаду, які були пов'язані у першу чергу з політичною обстановкою в країні.

Указом сенату від 9 квітня 1837 р. було засновано Київський цензурний комітет, який офіційно розпочав свою роботу 8 лютого 1838 р. Редакція «Черниговских губернских ведомостей» повсякчас надсилала до Київського цензурного комітету рукописи

© Тоцька Жанна Валеріївна – доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

матеріалів для отримання дозволу на друкування³. Відтак історичні матеріали, опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», супроводжувалися приміткою «с разрешения Киевского цензурного комитета»⁴. У циркулярі Міністерства народної освіти від 10 березня 1855 р. за № 344 про внесення змін до програми «Губернских ведомостей» зазначалося, що в неофіційній частині дозволяється публікувати матеріали з історії, географії, археології, статистики, етнографії, а також про надзвичайні явища та події в регіонах. Водночас редакторів застерігали від публікації текстів, які містили «вымысел или непринадлежащую к самому предмету обстановку, каковы повести и рассказы»⁵. Циркуляром Міністерства народної освіти від 21 червня 1855 р. за № 1304 заборонялося друкувати на сторінках «Губернских ведомостей» матеріали, які містили відомості про «военные и административные действия правительства»⁶. З 1858 р. Київський цензурний комітет вимагав від редакції «Черниговских губернских ведомостей» надання воєнному цензору по одному примірнику часописів, які вже пройшли попередню воєнну цензуру⁷. Також надсилали до Київського цензурного комітету рукописи статей, які після цензурного перегляду поверталися до Чернігова з поміткою «одобрено к напечатанию»⁸. У 1862 р. редакторів періодичних видань було зобов'язано повідомляти справжні імена авторів, які друкувалися під псевдонімами⁹.

Як слушно відзначила О. В. Дудар, «у часи, коли Україна не мала власної державності, періодика (україномовна та російськомовна) сприяла збереженню та утвердженню культурної самобутності та національної окремішності українського народу. Видання на зразок «Черниговских губернских ведомостей», незважаючи на пильний нагляд губернської адміністрації та ретельні перевірки матеріалів публікацій Цензурним комітетом, поєднували у собі висвітлення урядового курсу з надзвичайно актуальними на той час історичними, краєзнавчими та етнографічними дослідженнями»¹⁰.

У 1850-х рр., коли неофіційну частину «Черниговских губернских ведомостей» редагували М. М. Білозерський, а потім О. В. Шишацький-Ілліч, вона стала організаційним центром доволі інтенсивної краєзнавчої роботи, довкола якого гуртувалися місцеві дослідники. З цього приводу О. В. Шишацький-Ілліч, звертаючись до читачів, зазначав, що, не применшуючи значення інших публікацій на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», «археология, история, этнография и статистика края составляют самое существенное их свойство; потому, что этот источник всех интереснее, разнообразнее и менее всех разобран для науки... Сколько у нас есть курганов, могил, городищ, урочищ с интересными об них рассказами и преданиями; сколько есть народных дум, легенд... в которых дух народа вливается светлою, кристальною струей со всеми изгибами и мелочами... Много еще у нас есть сокрытого золота, но некому собрать, промыть и очистить это золото для науки. Причины этому, кажется нам, заключаются в том, что не всякий желает понять важность наших народных памятников, а этого жаль, крепко жаль»¹¹.

Завдяки старанням молодих редакторів, які зуміли згуртувати навколо себе однодумців, газета збагатилася нарисами з історії міст та сіл Чернігівщини, матеріалами з фольклору та етнографії, старовинними юридичними актами тощо. Саме в цей час «Черниговские губернские ведомости» досягли апогею свого розвитку.

У розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині важливу роль відіграла наукова і творча інтелігенція, представники якої наполегливо вивчали рідний край, заглиблювались в його історію. У цей час з «Черниговскими губернскими ведомостями» співробітничали місцеві історики і літератори Д. Ф. Грембецький, С. О. Котляров, І. Г. Кулжинський, П. Г. Линевиц, О. М. Лазаревський, М. А. Маркевич, Г. О. Милорадович, С. Д. Ніс, І. О. Самчевський, А. І. Страдомський та ін. Активними дописувачами газети були також Ф. Богуславський, Никодим (Алешковський), А. І. Страдомський, Л. І. Глібов, П. С. Єфименко, О. В. Маркович, П. С. Кузьменко, П. Огієвський, О. Д. Тулуб та інші.

На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» також публікувалися матеріали, зібрані співробітниками губернського статистичного комітету, який вже в 30 – 40-х рр. XIX ст. звернувся до вивчення історії краю¹². Але з низки об'єктивних

причин цей напрямок в діяльності комітету натовді не набув належного розвитку.

Уже в середині XIX ст. для того, щоб зорієнтуватися у великому обсязі історичних матеріалів, опублікованих на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», виникла потреба у впорядкуванні відповідного бібліографічного покажчика. У 1857 р. Г. О. Милорадович уклав перший такий покажчик за 1838 – 1857 рр. Після тривалої перерви у 1908 р. члени Чернігівської губернської архівної комісії уклали новий покажчик статей, вміщених у «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 рр. У передмові до нього, зокрема, зазначалося, що «с великим трудом дело составления указателя доведено до конца соединенными усилиями членов комиссии: священника К. Т. Карпинского, Е. А. Корноухова, П. М. Добровольского, Р. Р. Чернецкого. Составители указателя сознают, что труд их во многих отношениях является несовершенным. Но это в большей мере зависит не от них, а от тех условий, при которых приходилось работать, не имея под руками цельных экземпляров»¹³. Слід зауважити, що й на сьогодні у жодній з бібліотек України, на жаль, немає повного комплекту «Черниговских губернских ведомостей».

Наукова спадщина чернігівських істориків першої половини XIX ст. достатньо різноманітна. Одним з найпоширеніших жанрів історико-краєзнавчих досліджень на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у дореформений період залишались описи окремих населених пунктів – міст, містечок, селищ, монастирів. Успадковане від краєзнавців XVIII ст. намагання висвітлювати не тільки історію населеного пункту, а й природне середовище, розвиток ремесел і торгівлі часом призводило до безсистемної компіляції. Цей недолік певною мірою притаманний навіть кращим працям С. О. Котлярова і М. А. Маркевича про Чернігів, І. О. Самчевського та І. М. Сбітнева про Новгород-Сіверський, І. Г. Кулжинського про Ніжин, Г. О. Милорадовича про Любеч, О. В. Шишацького-Ілліча про Олишівку¹⁴. Останній у передмові до своєї праці «Местечко Олишевка» зазначав: «Главная цель предполагаемой статьи состоит в том, чтобы указать сперва – местность и первоначальное зарождение Олишевки, её народное состояние – из преданий; постепенное совершенство и её положение в отношении историческом; далее – указать особенности тамошнего народа; предоставить сведения о местной промышленности и сельском хозяйстве»¹⁵. Вочевидь, краєзнавці першої половини XIX ст. вважали, що регіональні особливості слід характеризувати лише комплексно – в історичному, географічному, статистичному та етнографічному відношеннях.

С. О. Котляров у своєму історичному та статистичному описі Чернігова, зокрема, писав: «Прежде, чем укажу я на главные эпохи исторической жизни Чернигова, постараюсь изобразить его в теперешнем положении». Його «Взгляд на Чернигов» складався з таких структурних підрозділів: «Положение, пространство и виды города. – Его разделение. – Состав полиции. – Городские доходы и расходы. – Устройство города. – Неудобства и удобства для жизни. – Народонаселение. – Торговля. – Промышленность. – Общественные заведения. – Замечательные здания. – Предания о курганах. – Пещеры. – Историческое обозрение города»¹⁶. Відтак анонімний рецензент журналу «Москвитянин» слушно зазначив, що основу праці С. О. Котлярова складають не історичні відомості, а зібрані ним статистичні матеріали¹⁷. Разом з тим праця С. О. Котлярова «Город Чернигов» становить значний інтерес у загальному контексті розвитку історичного краєзнавства. Розділ «Историческое обозрение города» С. О. Котляров розпочав із заснування міста: «О Чернигове упоминают летописцы, в первый раз в самом начале X века (906 г.), но он мог существовать и гораздо прежде ... Одни рассказывают, что Чернигов основан в V, VI веке при передвижении славянских племен и назван по черным лесам, которые тогда находились в Чернигове; другие полагают, что Чернигов основан в VII или начале VIII века и назван по имени своего основателя, Князя Черного... Наконец, третьи решительно утверждают, он существовал уже в IX веке городом, то есть в то время как правитель Руси Олег, победив Северян (в 884 г.), находившихся тогда под властью Казаров, присоединил их область к обширным своим владениям... Точные же исторические сведения о нем находим несколько позже, именно с 906 года, когда тот же Олег

заклучил с Греческим Императором Леоном выгодный договор..., о существовании Чернигова еще в IX веке... у автора нет никакого памятника того времени»¹⁸. С. О. Котляров також досить докладно описав давньоруські собори й монастирі, звернув увагу на курганні старожитності, навів пов'язані з ними легенди й, зокрема, засвідчив стан кургану княжни Черни. Якщо М. Є. Марков у 1816 р. обстежив цей величезний курган на подвір'ї Ремісничого училища неподалік від Чорної могили й відзначив, що він насыпаний «до исхода десятого столетия», то С. О. Котляров у 1851 р. писав, що «курган ныне местами срыт в уровень с грунтом». Саме в цей проміжок часу і відбулося руйнування кургану, який пов'язували з княжною Черною (Цорною), донькою легендарного князя Чорного¹⁹. Джерельну базу студії С. О. Котлярова склали, за його ж свідченнями, праці «М. Е. Маркова, А. Ф. Шафонского; Историю о Малой России – Конисского, Д. Бантыш-Каменского и Государства Российского – Н. Карамзина, и частью летописи; Очерки Истории Малороссии; Соловьева и др.»²⁰.

Праця С. О. Котлярова «Город Чернигов» належить до перших узагальнюючих студій з історії Чернігова, оприлюднених на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей». Того ж таки року вона з'явилася окремим виданням під назвою «Описание города Чернигова». Крім того, С. О. Котляров був автором ще чотирьох публікацій в «Черниговских губернских ведомостях» за 1850 – 1851 рр., що містили цікаві відомості з історії регіону: «Озеро Лобное (близ Суража), «Театр в Чернигове», «Взгляд на внутреннюю торговлю в Черниговской губернии», «Заметки по пути из г. Козельца до м. Новой Басани».

У 1852 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» була надрукована праця М. А. Маркевича «Историческое и статистическое описание Чернигова». Як і С. О. Котляров, він намагався всебічно висвітлити історію Чернігова²¹. Студія починається з характеристики місцезнаходження Чернігова й опису православних храмів та монастирів Чернігова, кам'яних та дерев'яних будівель, колишніх укріплень, пожеж та інших стихійних лих, що спіткали Чернігів протягом багатьох століть. Автор також навів статистичні відомості про соціальний склад та чисельність населення Чернігова у 1850 р., ціни на основні продукти. Описля досить докладно схарактеризовано торгівлю і промисловість, навчальні заклади, бібліотеки, друкарні. У розділі про Чернігівський козацький полк М. А. Маркевич навів перелік чернігівських полковників. Крім того, він описав герб та археологічні старожитності міста.

У 1851 р. на сторінках газети було оприлюднено цікаву пам'ятку з історії Чернігова – «Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет» Д. Ф. Грембецького. Нарис являє собою оригінальне історичне джерело, що віддзеркалює колоритну картину життя Чернігова на зламі XVIII – XIX ст. і містить цікаві дані про історичну топографію та заняття мешканців Чернігова²².

У широкому історичному контексті історія міста була розглянута в нарисі І. Барвинського «Исторический взгляд на Малороссию вообще и на Чернигов в особенности». Автор висвітлює історію міста, починаючи з першої згадки про нього в літопису під 907 р. до 1635 р., коли Чернігів став центром Чернігівського воєводства²³.

Крім студій С. О. Котлярова та М. А. Маркевича, в «Черниговских губернских ведомостях» було опубліковано анонімні компіляції «Краткие исторические сведения о городе Чернигове», «Историческое описание Чернигова», в яких стисло викладено історію Чернігова X – початку XIX ст.²⁴. У 1846–1847 рр. у «Черниговских губернских ведомостях» також було оприлюднено «Исторические сведения о Черниговской губернии» від князювання Мстислава Володимировича (1125 – 1132) до 1782 р., коли місто стало центром Чернігівського намісництва²⁵.

Загалом краєзнавчі дослідження про населені пункти Чернігівщини мали схожу структуру: місцезнаходження, історичний екскурс, церкви і монастирі, промисловість, торгівля, заняття, звичаї та побут місцевих жителів. Дослідження починалися визначенням географічного положення та природно-кліматичних умов, зазначенням відстані до найближчих міст. Особлива увага приділялася історії виникнення населеного пункту, походженню його назви. Більшість дослідників при цьому спиралися на документи, які зберігалися в місцевих архівах. Іноді у додатках до історичних

досліджень публікувались окремі джерела – грамоти та укази царів, універсали гетьманів та полковників. За браком писемних джерел краєзнавці часом спиралися на пам'ятки усної народної творчості. Це, зрештою, не дивно, адже, на думку О. О. Ковальчук, історики доби романтизму вважали народні думи, пісні й перекази ледь не головними джерелами з історії України: «вони не лише залучаються як матеріал для реконструкції минулого, але й у межах джерельної бази відіграють роль парадигми; традиційні письмові джерела фольклоризуються, серед усього різноманіття джерел відбираються ті, що увиразнюють народну концепцію історії України»²⁶.

Заслугує на увагу ґрунтовне дослідження О. В. Шишацького-Ілліча «Местечко Олишевка (Козелецкого уезда Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении», що спочатку було оприлюднене на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»²⁷, а згодом вийшло окремою книгою. О. В. Шишацький-Ілліч репрезентував Олишівку шляхом поєднання даних історичного, статистичного, топографічного та фольклорно-етнографічного характеру і використовував історичні джерела та народнопоетичні твори як свідчення регіональної специфіки локальної субкультури²⁸.

Висвітлюючи розвиток промисловості, сільського господарства і торгівлі, краєзнавці відзначали зазвичай основні галузі господарства, заняття жителів, особливості проведення ярмарків, які склалися історично й мали суттєву специфіку²⁹. Вони також наводили відомості про місцевих жителів, характеризували їхній зовнішній вигляд, основні риси характеру, мову, побут. З цього приводу О. В. Шишацький-Ілліч зазначав: «Изучить основательно какой бы то ни было народ можно не иначе, как только внимательно вникнуть в его жизнь прошлую и настоящую – в его обычаи, предания, поверья, суеверия и его особенную, отличительную характерность»³⁰. Також в дослідженнях з історії міст та сіл, як правило, наводились відомості про чисельність та соціальний склад мешканців, кількість дворів і хат козаків, міщан, селян тощо.

Особлива увага в дослідженнях з історії населених пунктів приділялася місцевим храмам. Так, І. Г. Кулжинський в «Описании города Нежина» висвітлив історію усіх 23 ніжинських храмів³¹. О. Богаєвський у статті «Краткое описание достопримечательных древностей города Чернигова» поряд з історією заснування Чернігова та походженням його назви подав опис «замечательнейших памятников древности» Чернігова – Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, Єлецького Успенського монастиря, церков Святого Пророка Іллі та Святої Параскеви П'ятниці³². М. А. Маркевич окремий розділ своєї праці «Историческое и статистическое описание Чернигова» присвятив опису місцевих монастирів та церков. Спираючись на доробок авторів перших друкованих праць з церковної історії краю Д. Туптала та І. Галятовського, він докладно зупинився на минувшині та старожитностях Чернігівських Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів, колишніх П'ятницького та Борисоглібського монастирів.

Крім того, в «Черниговских губернских ведомостях» у дореформений період було опубліковано невеликі за обсягом, але змістовні нариси І. Базилевича, Ф. Богуславського, О. Боровського, М. Ісаєнка, І. Калиновського, К. Попенченка, Т. Стефановського, І. Танського з історії цілої низки містечок і сіл регіону – Батурина, Седнева, Воронежа, Понорниці, Нових Млинів, Ямполя, Кам'янки, Крупицполя, Плоского, Орловки, Стахорщини та ін. Незважаючи на компілятивний характер і певну тематичну обмеженість цих краєзнавчих студій місцевих дослідників, наявний в них фактичний матеріал і сьогодні зберігає свою наукову та пізнавальну цінність.

Редакція газети «Черниговские губернские ведомости» приділяла значну увагу публікації статей з церковної історії регіону. Оскільки в єпархії на той час не існувало спеціалізованого церковно-історичного товариства та друкованого органу, дослідники церковної старовини гуртувалися навколо редакції «Черниговских губернских ведомостей». З нею активно співпрацювали священнослужителі Ф. Богуславський, Ф. Боровський, А. Іващенко, ієромонах Никодим, А. Киселевич, Л. Корицький, Г. Мироненко, П. Линевиц, В. Липський, М. Любарський, П. Огієвський, К. Попенченко, М. Прокопович, Т. Стефановський, А. Страдомський, І. Танський, М. Шишацький та

ін. Вони доклали чимало зусиль для вивчення церковної старовини краю, виявлення та оприлюднення документальних матеріалів з історії Чернігівської єпархії. Праці дослідників церковної історії Чернігівщини першої половини XIX ст. відрізнялись від історичних описів XVIII ст. залученням ширшого кола джерел – описів монастирського майна, бібліотек, грамот та універсалів, пам'яток архітектури. Загалом у «Черниговских губернских ведомостей» у дореформений період було опубліковано близько 70 матеріалів з церковної історії Чернігівщини, які дозволяють скласти уявлення про духовне життя і православні святині краю.

Значну частину краєзнавчих студій, опублікованих на сторінках газети, становлять історичні нариси, присвячені Домницькому, Єлецькому Успенському, Костянському, Крупицькому Батурицькому, Любецькому, Ніжинському Введенському, Рихлівському, Рувимо-Сосницькому, Троїцько-Іллінському, П'ятицькому монастирям³³. Зокрема, історію Ніжинського Благовіщенського монастиря висвітлено в нарисі ієромонаха А. Іваценка, який вперше навів відомості про новітню історію обителі³⁴. І. О. Самчевський надав редакції газети описи Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря 1786 та 1810 рр. М. Ісаєнко у 1860 р. опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» розвідку «Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове», присвячену історії підземного монастиря, заснованого у XI ст. відомим церковним діячем давньоруської доби Антонієм Печерським, який народився в Любечі на Чернігівщині³⁵.

Монастирі Чернігівщини цікавили краєзнавців не тільки як чудові архітектурні комплекси, а й як культурно-просвітницькі центри та великі господарські осередки. Як правило, ці дослідження мали схожу структуру – спочатку визначалося місце знаходження монастиря та наводився його докладний опис, потім висвітлювалася історія виникнення та діяльності обителі, додавався список настоятелів.

М. І. Калиновський у 1850 р. опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» розвідку «Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь», в якій висвітлив його історію та сформулював діяльність «примечательных» архимандритів – Л. Барановича, І. Галятовського, Ф. Углицького, Д. Туптала, І. Малицького³⁶.

Історія храмів Чернігівщини представлена на сторінках газети краєзнавчими розвідками, авторами яких здебільшого були місцеві священики. Вони охоче відгукувалися на прохання редакції «Черниговских губернских ведомостей» надавати нариси з історії церков Чернігівської губернії з описами тих старовинних Євангелій, що в них зберігаються. «Описания рукописных и старопечатных книг, хранившихся в церквях Глуховского, Городницкого, Козелецкого, Кролевецкого и Остерского уездов», впорядковані місцевими священиками³⁷, зберігаються в особовому фонді редактора газети М. М. Білозерського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. Один з них, укладений священиком с. Ярославка Глухівського повіту Г. Мироненком, у 1854 р. був опублікований на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»³⁸. О. В. Шишацький-Ілліч оприлюднив текст власноручного напису митрополита С. Яворського у Євангелії з церкви с. Красилівки Козелецького повіту, яке є цінним джерелом до вивчення біографії святителя.

У 1841 р. на сторінках газети було опубліковано «Записку о храме святого Спаса», підготовлену протоієреєм Чернігівського Спаського собору І. Єленевим, в якій він відзначив, що засновано храм було між 1023 р. та 1036 р. князем Мстиславом Володимировичем на місці давньоруського язичницького капища. Значну увагу в «Записке» приділено «терему у святого Спаса», який, на думку автора, знаходився «при входе в собор на левой стороне, и тут были погребаемы Черниговские князья»³⁹. Це припущення згодом було підтверджено археологічними дослідженнями В. П. Коваленка у 1985 р.⁴⁰ І. Єленев першим висловив думку, що грецькі літери, викарбувані на одній з внутрішніх колон собору, означають «звание мастера или место сооружения сих столбов», а не рік заснування пам'ятки, як помилково вважав автор «Описания времени начала построения, докончения и по разорении возобновления соборной церкви» 1783 р.⁴¹. Префект Чернігівської духовної семінарії О. Огієвський-Охотський упорядкував «Записку о некоторых достопримечательностях Черниговского

Спасо-Преображенского кафедрального собора», яка містить опис церковних старожитностей з ризниці собору, складений на основі описів майна XVIII ст.⁴².

Значну увагу місцеві дослідники присвятили вивченню історії Чернігівської єпархії. Створена ще у 992 р., особливою розквіту Чернігівська єпархія набула у часи, коли її очолював архієпископ Лазар Баранович (1657 – 1693)⁴³. Так, соборний ієромонах Никодим (Алешковський), досліджуючи першопочатки Чернігівської ієрархії, зазначав, що «после между-архиерейства первым епископом Черниговским был Зосима Прокопович. Биограф Л. Барановича протоирей Страдомский, считает, что Зосима имел своё местопребывание в Черниговском Елецком монастыре, но это не так. Иродион Жураковский, занимавший кафедру Черниговской епархии через 66 лет после Зосимы, в своём доношении Священному Синоду, пишет, что Зосима жил в Печерском монастыре в Киеве и занимался делами как Киевской, так и Черниговской епархии. А открытие Черниговской епархии последовало уже в 1658 г. при митрополите Дионисии Балабане и епископе Лазаре Барановиче, вступившем на престол Черниговской епископии по смерти преосвящённого Зосимы»⁴⁴. У 1854 – 1858 рр. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ серія статей та нарисів Никодима (Алешковського) з історії Чернігівської ієрархії кінця Х – першої половини ХІХ ст., а також нарис історії Новгород-Сіверської єпархії. Значний інтерес становлять його дослідження «Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский, Новгород-Северский и всего Севера», «Епископы Черниговские и Новгородка-Северского», «Описание бывшей Новгородско-Северской епархии», «Описание Черниговской иерархии»⁴⁵. Також слід відзначити ґрунтовні нариси Никодима (Алешковського), присвячені єлецьким архімандритам І. Галятовському, І. Малицькому, Ф. Углицькому та І. Максимовичу, оприлюднені у «Черниговских губернских ведомостях»⁴⁶.

Як слушно зауважила чернігівська дослідниця О. С. Гейда, Никодим (Алешковський) «першим звернув увагу на плутанину у зв'язку зі згадками у джерелах чернігівського єпископа Неофіта у 992 р. та 1072 р. і довів, що насправді на чолі Чернігівської єпархії перебували два єпископи – Неофіт І (згадується під 992 р.) і Неофіт ІІ (згадується під 1072 р.). Не враховуючи цю важливу деталь, дослідники й досі припускаються прикрих помилок. До позитивних рис праць Никодима слід віднести і висвітлення історії Чернігівської єпархії другої половини ХІІІ – початку ХVІІІ ст., коли регіон увійшов до складу Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої. Цікавою є розвідка Никодима про відновлення єпископської кафедри в Чернігові. Автор, спираючись на документально підтверджені факти, стверджує, що чернігівська кафедра була відновлена 1657 р., і першим чернігівським владикою був Л. Баранович, а єпископство його попередників І. Косинського (1628 – 1631 рр.) та З. Прокоповича (згадується у 1649 р., помер 1657 р.) було лише номінальним»⁴⁷.

Значну частину красназавчих публікацій на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» становили пам'ятки фольклору, що було пов'язано зі становленням української етнографії. У цей час тривало нагромадження емпіричної бази фольклорно-етнографічних студій і закладання основ наукового інструментарію. На думку С. В. Чибирак, стимулом до активного вивчення народної культури стали національно-визвольні рухи, що охопили країни Європи, в контексті яких поживавилось зацікавлення рідною старовиною в середовищі української інтелігенції⁴⁸.

П. О. Куліш, підкреслюючи важливість оприлюднення на сторінках газети пам'яток фольклору, у відгуку на статтю О. В. Шишацького-Ілліча «О памятниках местной народности» писав: «Недавно А. В. Шишацкий-Иллич записал в с. Красилвка Козелецкого уезда Черниговской губернии думу, относящуюся к морским походам язычников Варяго-Русов в Грецию...85-летняя старуха Гуйдиха, передавая её г. Шишацкому-Илличу уже не существует. Страшно подумать, сколько ещё в наше время гибнет сокровищ народного духа, по недостатку таких людей, как Шишацкий-Иллич! Открытием этого памятника южно-русской поэзии он сделал в её истории эпоху, и его заслуга не уступает заслуге графа Мусина-Пушкина, первого издателя «Слова о полку Игореве»⁴⁹.

У 1857 р. в «Черниговских губернских ведомостей» було оприлюднено «Сборник малороссийских пословиц и поговорок» О. В. Шишацького-Ілліча, до якого увійшли фольклорні матеріали, зібрані у Козелецькому, Ніжинському та Остерському повітах, а також деякі прислів'я, записані О. М. Лазаревським, О. П. Огієвським, В. М. Смирницьким та П. О. Кулішем⁵⁰. Особливості мовної культури населення Козелецького повіту були висвітлені в розвідках О. В. Шишацького-Ілліча «О народном языке и говорах Козелецкого уезда» та Д. Лавриненка «Памятники украинской народной словесности: песни, записанные в м. Олишевке Козелецкого уезда»⁵¹.

Прислів'я та приказки натоді також стали предметом досліджень багатьох фольклористів, етнографів, істориків – усіх, хто цікавився народною культурою. О. М. Лазаревський у 1853 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» вмістив статтю «Малороссийские пословицы и поговорки», до якої увійшли 30 прислівних одиниць. Наступного року вчений оприлюднив ще 456 зразків прислів'їв, записаних у Чернігівській та Полтавській губерніях⁵². Священик П. Огієвський опублікував у газеті добірку «Местные народные пословицы и поговорки», яка містила 234 прислів'я та «народные приметы», записані в Ніжинському повіті⁵³.

У середині XIX ст. особливості мови, духовної та матеріальної культури селян чернігівського Полісся місцеві дослідники вивчали на підставі програми, розробленої Російським географічним товариством. Так, студент Чернігівської духовної семінарії Ф. Богуславський опублікував на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» нарис «Село Юриновка Новгород-Северского уезда Черниговской губернии в историческом и этнографическом отношении», до якого увійшло понад 50 прислів'їв та приказок⁵⁴. Крім того, Ф. Богуславський у 1854 р. оприлюднив у газеті фольклорні студії «Народное предание о ручье Буковище, в с. Юриновке Новгородсеверского уезда» та «Озеро Синее (народное предание)», які містять цікаву інформацію, що виявляє спосіб буття та мислення місцевих жителів⁵⁵.

У 1859 р. у «Черниговских губернских ведомостей» побачила світ дебютна студія О. А. Тищинського «Об украинских пословицах и поговорах» та записані у Городнянському повіті народні оповідання⁵⁶. Крім того, О. А. Тищинський оприлюднив на шпальтах часопису варіант української народної пісні, записаної у Городнянському повіті, яка супроводжувалася кваліфікованим коментарем⁵⁷.

Виявляючи наукове чуття та спираючись на тривалу пошукову роботу, місцеві дослідники описували усі складові фольклорного фонду, фіксуючи портрет етнотипу, соціально-побутову, етнічну специфіку тощо. Слід зазначити, що, керуючись методом комплексного дослідження, краєзнавці першої половини XIX ст. об'єднували фольклористику та етнографію. Позитивною рисою авторських засад, яка свідчить про становлення наукового підходу, є усвідомлення регіональності сюжетів у межах однієї етнокультурної традиції. Так, розвідка А. Судаквіанського «Описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии» суттєво доповнює уявлення про народну культуру краю⁵⁸. П. Г. Линевиц в «Этнографических сведениях о Черниговской губернии» висвітлив звичаї, повір'я, забобони, одяг, житло та особливості побуту місцевих мешканців⁵⁹. Розвідка Д. Гавриленка «Некоторые черты быта казаков Черниговской губернии» присвячена особливостям побуту представників козацького стану⁶⁰. Священик О. Боровський оприлюднив на сторінках газети цікаві «Этнографические сведения о с. Круничполе, Борзенского уезда»⁶¹. Цінні етнографічні відомості містять етнографічні нариси О. В. Шишацького-Ілліча «Обычай при выборе сельского атамана в с. Свидовце, Козелецкого уезда» та «Святки в м. Олишевке, Козелецкого уезда»⁶². Загалом оприлюднення на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» комплексу народних пісень, прислів'їв та переказів стало помітною подією у культурному житті регіону.

На початку XIX ст. розпочалось вивчення археологічних пам'яток Чернігівщини, причому краєзнавців привертало передусім давньоруські курганні могильники та городища⁶³. Відтак саме тоді відбулося своєрідне «відкриття» загублених у часі й просторі, забутих літописних міст краю, які опинилися в центрі уваги дослідників. Втім, археологічні дослідження того часу здійснювались переважно на аматорських засадах

і були позбавленні чіткої системи. Але вони формували певну дослідницьку традицію і сприяли поступовому накопиченню відомостей про давню історію Чернігівщини.

Г. О. Милорадович в одній зі своїх публікацій на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» навів переказ про походження колоритної назви кургану «Чортова ніжка» на околиці Любеча: «Преподобный Антоний, во времена своего жительства в Любече, молился в пещере и ему явился дьявол. Святитель прогнал его молитвами... и тот побежал к одному кургану. С того времени курган стали называть Чёртовой ногою»⁶⁴.

У газеті «Черниговские губернские ведомости» побачили світ численні статті з історії та генеалогії козацької старшини. Саме в цей час завершувалась практично-утилітарна доба генеалогії козацько-старшинських родів. Як зазначив В. В. Томазов, внаслідок дискримінаційного ставлення російської Герольдії до нащадків козацької старшини, їм доводилось наполегливо відшукувати докази свого шляхетського походження. Це значною мірою активізувало історико-генеалогічні студії, що позначилось і на змісті неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей». Ще в 1852 р. І. О. Самчевський оприлюднив у ній розвідку «Ещё один черниговский полковник (Подобайло)»⁶⁵ про забутого козацького ватажка, соратника Б. Хмельницького. Одним з перших цілеспрямоване вивчення генеалогії українських козацько-старшинських родин фахово розпочав О. М. Лазаревський. Питання про їх походження та стосунки цікавило його як матеріал для вивчення характерних рис цієї соціальної групи. Перші генеалогічно-біографічні дослідження О. М. Лазаревського були опубліковані у «Черниговских губернских ведомостях» ще на початку його наукової діяльності. Так, у 1853 р. у газеті побачили світ його статті «Чури или Цюри» та «Золотаренко Василий, полковник Нежинский»⁶⁶.

Наступного року О. М. Лазаревський опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» статтю «Нежинские полковники». Дослідник навів перелік 19 ніжинських полковників від Прокопа Шумейка (1650 р.) до Андрія Жураховського (1767 – 1781 рр.) й опублікував універсал Б. Хмельницького від 1 серпня 1650 р. на полковництво Лук'яну Сухині⁶⁷.

Г. О. Милорадович у своїй праці «Местечко Любеч», що була оприлюднена на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1855 р., навів перелік 13 чернігівських полковників⁶⁸. У 1858 р. в газеті побачив світ нарис Г. О. Милорадовича про останнього генерального писаря Гетьманщини Василя Туманського, до якого автор додав листи від гр. П. О. Румянцева-Задунайського, кн. О. А. Безбородька та інших осіб⁶⁹.

Сімейній історії була присвячена ще одна праця молодого Г. О. Милорадовича – «Биографические очерки замечательных Милорадовичей», що побачила світ на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1856 р., в якій автор особливо відзначив Михайла Милорадовича, полковника Гадяцького, та його нащадків⁷⁰. Друге видання «Биографических очерков замечательных Милорадовичей» відрізнялося від попереднього детальнішою розповіддю про походження роду Милорадовичів.

С. Д. Ніс у 1859 р. опублікував у газеті розвідку «О полковнике Корсунском Андрее Кандыбе», в якій зазначив, що «Андрей Кандыба был первоначально сотником в Конотопе, потом канцеляристом Мазепиным, ...отправлен на жительство в Москву, где и пробыл до 1715 г. Потом был полковником Корсунским... В 1725 г. служил в Персии. В 1729 г. по представлению гетмана Данила Апостола назначен генеральным судьей»⁷¹.

У часопису також публікувались бібліографічні покажчики книг та статей з історії, етнографії, археології та географії краю. У 1853 р. О. М. Лазаревському вдалося опублікувати в «Черниговских губернских ведомостях» «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении». У передмові до нього автор зауважив, що «составить подробный указатель источников... довольно трудно, потому что большая часть этих источников помещалась в периодических изданиях, пересмотреть их все и сделать *полный* перечень статей почти невозможно: пропуски здесь неизбежны. Сознвая всю пользу подобного

указателя, я решился составить его, полный, сколько позволили силы и средства мои»⁷². Показчик складався з двох частин: I. Історія: 1. Історія. 2. Описи церков та монастирів. 3. Старожитності. 4. Біографії; II. Географія: 1. Топографія. 2. Статистика. 3. Етнографія. 4. Подорожі.

Наступного 1854 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» О. М. Лазаревський у статті «Обозрение книг, и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края за 1854 год» зазначив: «Напечатан в 1853 г. мой «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края» я увидел в нём значительные недостатки, из которых многие впрочем не зависели от меня; это побудило меня заняться исправлением и добавлением его, тем более, что труд мой заслужил благосклонный отзыв редакции журнала Министерства народного просвещения. Указатель будет доведен до 1854 г. С этого же года я намерен дополнить его обозрением книг, статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края, за каждый год отдельно. Обозрение будет состоять из трёх разделов: I. Книги. II. Статьи, помещённые в журналах и других периодических изданиях. III. Статьи, помещённые в губернских ведомостях»⁷³. Доповненням до цієї праці були показчики Г. М. Геннаді та Г. О. Милорадовича, які в різний час побачили світ на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»⁷⁴. У 1858 р. у Петербурзі О. М. Лазаревський видав нове, доповнене видання показчика, в якому довів перелік джерел, надрукованих протягом 1622 – 1857 рр., до 554⁷⁵. Слід зазначити, що він і донині зберігає певною мірою своє довідкове значення. Це видання молодий дослідник присвятив О. М. Бодянському. Річ у тім, що на основі спільного інтересу до історичного минулого України між студентом О. М. Лазаревським і тоді вже маститим істориком-археографом О. М. Бодянським ще у 1854 р. зав'язалося листування. О. М. Бодянський регулярно відповідав на листи початківця і в одному з них висловив ряд критичних зауважень щодо першого видання праці О. М. Лазаревського «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении». Листування з О. М. Бодянським відіграло значну роль у формуванні його історичних поглядів та зацікавлень⁷⁶.

Значний інтерес становить ще один бібліографічний проект О. М. Лазаревського – «Украинская литературная летопись», що протягом 1856 – 1859 рр. публікувався у «Черниговских губернских ведомостях». До кожної із праць, зазначених в «Украинской литературной летописи», історик додавав стисло анотацію та характеристику. Наприклад, щодо «Южнорусских летописей, изданных Н. Белозерским» він зазначив, що ці пам'ятки «принадлежат к числу второстепенных источников для изучения украинской старины; тем не менее, пренебрегать ими нельзя. До этого издания мелкие украинские летописи печатно не были известны»⁷⁷. Загалом, характеризуючи впорядковані О. М. Лазаревським бібліографічні показчики, П. С. Єфименко цілком слушно назвав молодого дослідника «трудолюбивым деятелем на поприще библиографии и археологии Малороссии»⁷⁸.

На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» публікувалися також статистичні матеріали. Наприклад, у 1849 р. в газеті було оприлюднено «Историческое и статистическое обозрение уездов Черниговской губернии. Город Мглин и его уезд», в якому наводилися статистичні дані про чисельність жителів, кількість будівель, храмів, промислових об'єктів тощо⁷⁹. Упродовж 1842 р. в газеті друкувалися «Краткие статистические сведения о Черниговской губернии, по частям оной», які містять відомості про найбільші міста губернії та повіти станом на 1840 р.⁸⁰ У них наведено дані щодо чисельності населення, відомості про навчальні заклади, торгівлю, сільське господарство, промисловість, річки, озера тощо. Ф. Іскрицький у 1854 р. опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» «Статистическое описание угодий земель, состоящих в Козелецком уезде», що дозволяє скласти уявлення про особливості земельної власності в регіоні⁸¹.

Чернігівські краєзнавці першої половини XIX ст. розпочали вивчати розвиток промислового виробництва і торгівлі в регіоні. Так, О. П. Гутман висвітлив історію мануфактурної промисловості Чернігівської губернії⁸². С. О. Котляров у 1851 р. опри-

люднив на сторінках газети розвідку «Взгляд на внутреннюю торговлю Черниговской губернии»⁸³. П. Ростовцев вивчав фабричну та заводську промисловість краю⁸⁴. Розвитку бджільництва на Чернігівщині присвячено студію Г. С. Тарновського⁸⁵.

Важливе значення мала плідна діяльність чернігівських краєзнавців та аматорів старовини по збиранню, вивченню та публікації історичних документів. Загалом у «Черниговских губернских ведомостях» у дореформений період побачило світ близько 600 документів та матеріалів XVII – XVIII ст., які на сьогодні зберігають свою наукову і пізнавальну цінність. Вони лягли в основу джерельної бази регіональної історіографії Північного Лівобережжя і дозволили відтворити призабуті сторінки історичного минулого регіону. Систематизація репертуару публікацій джерел на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» уможливило включення цих історичних матеріалів до контексту історіографічного процесу першої половини XIX ст.⁸⁶.

У першій половині XIX ст. на сторінках місцевої преси розгорнулася публікація досліджень з історії Чернігівщини. Часопис «Черниговские губернские ведомости» значною мірою прислужився розвитку краєзнавчих студій в регіоні, популяризації історико-культурної спадщини, згуртуванню місцевих фахівців та аматорів старовини.

1. Указатель статей по истории, археологии и этнографии в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 г. // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1906 – 1907. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 1.

2. Дейч Г. М. Губернские ведомости как исторический источник / Г. М. Дейч // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т. 9. – С. 237.

3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі ЦДІАК). – Ф. 293. Київський цензурний комітет. – Оп. 1. – Спр. 223. Переписка с Министерством народного просвещения, Временной комиссией для разбора древних актов, редактором «Черниговских губернских ведомостей» и др. учреждениями и лицами о цензурном просмотре рукописей, представленных в комитет для получения разрешения на напечатание, 27 февраля 1854 г. – 20 марта 1855 г., арк. 21.

4. ЦДІАК. – Ф. 293. – оп. 1. – Спр. 222. Дело о представлении на цензурный просмотр статей исторического характера, помещаемых в неофициальной части губернских ведомостей Киевского учебного округа, 17 февраля – 23 декабря 1854 г., 69 арк.

5. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 282. Циркуляры Министерства народного просвещения о цензуре политических карикатур, об изменении в программе губернских ведомостей, о недопущении печатания сведений, имеющих военное значение, 26 января 1855 г. – 11 января 1856 г., арк. 3.

6. Там само. – Арк. 12.

7. Там само. – Арк. 1.

8. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 563. Переписка с Центральным статистическим комитетом, Комиссией для описания губерний Киевского учебного округа, редакциями газет и др. учреждениями и частными лицами о разрешении на напечатание различных рукописей, представленных на цензурный просмотр, 19 января 1859 г. – 15 января 1860 г., арк. 101.

9. ЦДІАК. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 813. Указ Сената о преобразовании органов управления цензурными учреждениями (копия) и распоряжения управляющего Министерством народного просвещения о сообщении редакторами периодических изданий подлинных имен авторов, печатающихся под псевдонимам и др., 12 февраля – 29 декабря 1862 г., 123 арк.

10. Дудар О. В. Місце «Черниговских губернских ведомостей» у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Дудар. – К., 2008. – С. 1.

11. От редакции // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 41. – С. 341.

12. Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов

/ И. И. Комарова // Археографический ежегодник за 1986. – М.: Наука, 1987. – С. 85.

13. Указатель статей по истории, археологии и этнографии в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 г. // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1906 – 1907. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 4.

14. Котляров С. А. Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 23. – С. 205–208; № 24. – С. 212–217; № 25. – С. 227–235; № 26. – С. 237–242; № 27. – С. 245–250; № 28. – С. 247–252; Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 8. – С. 61–72; № 9. – С. 75–82; № 10. – С. 85–98; № 11. – С. 101–112; Самчевский И. А. Материалы для историко-статистического описания г. Новгород-Северска / И. А. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 1. – С. 1–9; Сбитнев И. Новгород-Северский / И. Сбитнев // Отечественные записки. – 1828. – № 96. – С. 105–137; № 97. – С. 313–346; Кулжинский Г. Описание г. Нежина / Г. Кулжинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 6. – С. 59–61; № 11. – С. 89–90; № 33. – С. 253–257; № 34. – С. 262–265; Милорадович Г. А. Местечко Любеч / Г. А. Милорадович – Чернигов: Губернская типография, 1855. – 52 с.; Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 26. – С. 278–280; 1854. – № 7. – С. 43–46; № 21. – С. 141–143; № 22. – С. 148–154; № 23. – С. 156–161; № 24. – С. 169–172; № 25. – С. 174–178; № 26. – С. 179–185; № 27. – С. 189–197; № 28. – С. 199–204; № 29. – С. 207–211; № 30. – С. 213–217; № 31. – С. 220–224.

15. Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 21. – С. 141.

16. Котляров С. А. Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 23. – С. 205.

17. Супронюк О. К. Сергій Котляров – автор «Черниговских губернских ведомостей» / О. К. Супронюк // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. – 1992. – № 2. – С. 41.

18. Котляров С. А. Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 28. – С. 249.

19. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 64.

20. Котляров С. А. Описание города Чернигова / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 27. – С. 245.

21. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 8. – С. 61–72; № 9. – С. 75–82; № 10. – С. 85–98; № 11. – С. 101–112.

22. Грембецкий Д. Ф. Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) / Д. Ф. Грембецкий // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 1. – С. 1–7.

23. Барвинский И. Исторический взгляд на Малороссию вообще и на Чернигов в особенности / И. Барвинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 23. – С. 498–500; № 24. – С. 519–521; № 25. – С. 542–544; № 26. – С. 562–563.

24. Краткие исторические сведения о городе Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 7. – С. 74–76; № 8. – С. 81–84; № 9. – С. 88–90; № 10. – С. 94–96; Историческое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1845. – № 1. – С. 2–3; № 2. – С. 4–5; 1846. – № 1. – С. 2–3; № 2. – С. 4–6; № 3. – С. 11–13; № 4. – С. 19–21; № 5. – С. 23–25; № 6. – С. 31–32.

25. Исторические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1846. – № 32. – С. 197–199; № 33. – С. 205–208;

№ 34. – С. 213–216; № 35. – С. 219–223; № 36. – С. 227–229; № 37. – С. 235–237; № 38. – С. 241–243; № 39. – С. 249–252; № 40. – С. 257–259; № 41. – С. 265–267; № 43. – С. 282–285; № 44. – С. 290–294; № 45. – С. 299–301; № 46. – С. 305–308; № 47. – С. 313–316; № 48. – С. 322–326; № 49. – С. 331–335; № 51. – С. 340–344; № 52. – С. 349–351; 1847. – № 1. – С. 356.

26. Ковальчук О. О. Українське історичне джерелознавство доби романтизму / О. О. Ковальчук. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2011. – С. 282.

27. Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 26. – С. 278–280; 1854. – № 7. – С. 43–46; № 21. – С. 141–143; № 22. – С. 148–154; № 23. – С. 156–161; № 24. – С. 169–172; № 25. – С. 174–178; № 26. – С. 179–185; № 27. – С. 189–197; № 28. – С. 199–204; № 29. – С. 207–211; № 30. – С. 213–217; № 31. – С. 220–224.

28. Кудрявцева З. Ф. Про регіональні особливості фольклорної культури Чернігівщини першої половини XIX століття (за матеріалами Олександра Шишацького-Ілліча) / З. Ф. Кудрявцева // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 82.

29. Шишацкий-Ильич А. В. Сельское хозяйство, ремесленность и промышленность поселян м. Олишевки Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1845. – № 7. – С. 43–46.

30. Шишацкий-Ильич А. В. Местечко Олишевка (Козелецкого уезда) / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 21. – С. 141.

31. Кулжинский Г. Описание г. Нежина / Г. Кулжинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 6. – С. 59–61; № 11. – С. 89–90; № 33. – С. 253–257; № 34. – С. 262–265.

32. Богаевский А. М. Краткое описание достопримечательных древностей города Чернигова / А. М. Богаевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 42. – С. 357–360.

33. Домницкий Рождество-Богородичный монастырь (исторический очерк) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 9. – С. 67–69; Заметка для описания Нежинского женского Введенского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 21. – С. 177–178; Исторические сведения о Елецко-Успенском монастыре в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1841. – № 47. – С. 308–311; № 48. – С. 317–319; Линевиц П. Г. Елецкий монастырь в Чернигове / П. Г. Линевиц // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 31; Линевиц П. Г. Историческое описание Рыхловского монастыря / П. Г. Линевиц // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 4. – С. 25–27; № 5. – С. 41–42; № 6. – С. 56–68; Линевиц П. Г. Исторические сведения о Крупицкой-Багуринской-Николаевской обители (монастыре) / П. Г. Линевиц // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 3. – С. 15–17; Свято-Троицкий Ильинский монастырь в Чернигове / [публикация П. Г. Линевица] // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1841. – № 49. – С. 344–345; № 50. – С. 348–349.

34. Арсений, иеромонах. Назаретская обитель в Нежине / Арсений, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 48. – С. 375–379; № 49. – С. 385–387; № 50. – С. 391–395.

35. Исаенко М. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове / М. Исаенко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1860. – № 39. – С. 281–282.

36. Калиновский Н. И. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь / Н. И. Калиновский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1850. – № 7. – С. 53–59.

37. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (Далі – ІРНБУВ). – Ф. 204. Білозерський М. М. – Оп. 1. – Спр. 14.

Описание рукописных и старопечатных книг, хранившихся в церквях Глуховского, Городницкого, Козелецкого, Кролевецкого и Остерского уездов. Составлены на основе сообщений священников, 1854 г., 10 арк.

38. ІРНБУВ. – Ф. 204. Білозерський М. М. – оп. 1. – Спр. 16. Мироненко Г., священник с. Ярославца Глуховского уезда. Письмо в редакцию «Черниговских губернских ведомостей» с описанием книг, хранящихся в Ярославской церкви, 13 мая 1854 г., 8 арк.; Мироненко Г. Сообщение о Евангелии, находящимся в с. Ярославце Глуховского уезда в Благовещенской церкви / Г. Мироненко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 36. – С. 247–249.

39. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Гейда. – Чернігів, 2004. – С. 59.

40. Коваленко В. П. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли / В. П. Коваленко, П. Раппопорт // *RussiaMediaevalis*. – Т. VII.1. – Munchen, 1992. – P. 39–61.

41. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Гейда. – Чернігів, 2004. – с. 59–60.

42. Записка о некоторых достопримечательностях черниговского Спасо-Преображенского собора // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 25. – С. 272–275.

43. Ростовцев П. Лазарь Баранович / П. Ростовцев // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1849. – № 42. – С. 243–245.

44. Никодим, иеромонах. Начало Черниговской епархии после между архиерейства / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 40. – С. 317–320.

45. Никодим, иеромонах. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский, Новгород-Северский и всего Севера / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 17. – С. 129–131; Никодим, иеромонах. Епископы Черниговские и Новгородка-Северского / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 41. – С. 323–329; № 42. – С. 334–338; № 43. – С. 342–344; № 44. – С. 371–379; № 45. – С. 358–361; Никодим, иеромонах. О мнимом путешествии черниговского епископа Исаака в Царьград / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 23. – С. 185–187; Никодим, иеромонах. Описание бывшей Новгород-Северской епархии / Никодим, иеромонах. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1858. – 27 с.; Никодим, иеромонах. Описание Черниговской иерархии / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 25. – С. 199–202; № 26. – С. 207–211; № 27. – С. 215–218; № 28. – С. 223–227.

46. Никодим, иеромонах. Замечание о месяце и дне кончины святого Феодосия Углицкого / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 50. – С. 387–388; Никодим, иеромонах. Несколько слов об Игнатии Максимовиче, архимандрите Елецком / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 50. – С. 388–389; Никодим, иеромонах. Нечто о воспитании преосвященного Иерофея Малицкого / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 46. – С. 357–358; Никодим, иеромонах. О месте погребения Иоанникия Галытовского / Никодим, иеромонах // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 5. – С. 31–32.

47. Гейда О. С. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Гейда. – Чернігів, 2004. – с. 70.

48. Чибирак С. В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60–80-х рр. XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.05 «Етнологія» / С. В. Чибирак. – К., 2012. – 20 с.

49. О думе – сказании про морской поход «Старшого Князя» – язычника в Христианскую землю // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 47. – С. 363–364.
50. Шишацкий-Ильич А. В. Сборник малороссийских пословиц и поговорок / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 10 – 15.
51. Шишацкий-Ильич А. В. О народном языке и говорах Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 37, 40, 41; Лавриненко Д. Памятники украинской народной словесности: песни, записанные в м. Олишевке Козелецкого уезда / Д. Лавриненко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1860. – № 49 – 50.
52. Лазаревский А. М. Малороссийские пословицы и поговорки / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 38. – С. 355–356; 1854. – № 38. – С. 259–262; № 39. – С. 265–268; № 40. – С. 272–275.
53. Огиевский П. Местные народные пословицы и поговорки / П. Огиевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 23, 39 – 41; 1856. – № 47.
54. Богуславский Ф. Село Юриновка (Новгородсеверского уезда) / Ф. Богуславский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 19. – С. 155– 161; № 26. – С. 213–214.
55. Богуславский Ф. Народное предание о ручье Буковище в с. Юриновке Новгород-северского уезда / Ф. Богуславский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 15. – С. 102–103; Богуславский Ф. Озеро Синее Новгородсеверского уезда (народное предание) / Ф. Богуславский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 32. – С. 227–229.
56. Тищинский А. А. Об украинских пословицах и поговорках / А. А. Тищинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1859. – № 29. – С. 207–209; Тищинский А. А. Рассказы про «Полісуна» / А. А. Тищинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1859. – № 38. – С. 287–289.
57. Тищинский А. А. Вариант украинской песни / А. А. Тищинский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1861. – № 19. – С. 121–122.
58. Судаквианский А. Описание степени образования, нравов, обычаев и поверий жителей Черниговской губернии (1838 г.) / А. Судаквианский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 35 – 37, 39 – 43.
59. Линевиц П. Г. Этнографические сведения о Черниговской губернии / П. Г. Линевиц // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1848. – № 14. – С. 88–90; № 16. – С. 98 –101; № 17. – С. 102–104; № 18. – 110–111; № 19. – С. 119–120; № 20. – С. 128–130; № 21. – С. 135–138; № 22. – С. 145–144; № 23. – С. 161–162; № 25. – С. 167–168; № 27. – С. 175.
60. Гавриленко Д. Некоторые черты быта казаков Черниговской губернии / Д. Гавриленко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 7. – С. 51–53.
61. Боровский О. Этнографические сведения о с. Крупичполе Борзенского уезда / О. Боровский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 46. – С. 512–513.
62. Шишацкий-Ильич А. В. Обычай при выборе сельского атамана в с. Свидовце Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 42. – С. 460–461; Шишацкий-Ильич А. В. Святки в м. Олишевке Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 13. – С. 82–83.
63. Прокопович П. О кургане близ села Талалаевки или так называемой Биковской могиле / П. Прокопович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 9. – С. 55–56; Стефановский Т. О могилах и курганах близ с. Плоского Нежинского уезда / Т. Стефановский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1856. – № 48; Шишацкий-Ильич А. В. Могилы, лежащие около села

Свидовца Козелецкого уезда / А. В. Шишацкий-Ильич // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 32. – С. 226–227.

64. Милорадович Г. А. Синодик Антониевского Любечского монастыря / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1857. – № 38. – С. 317–321.

65. Самчевский И. А. Ещё один черниговский полковник (Подобайло) / И. А. Самчевский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 51. – С. 561–562.

66. Лазаревский А. М. Чуры или Цюры / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 17; Лазаревский А. М. Золотаренко Василий, полковник Нежинский / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 31. – С. 315–319.

67. Лазаревский А. М. Нежинские полковники / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 1. – С. 1–4.

68. Милорадович Г. А. Местечко Любеч / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Губернская типография, 1855. – 52 с.

69. Милорадович Г. А. Василий Григорьевич Туманский (биографический очерк) / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 28. – С. 213–214; № 29. – С. 221–222; № 30. – С. 229–232; № 31. – С. 235–237; № 32. – С. 238–239.

70. Милорадович Г. А. Биографические очерки замечательных Милорадовичей / Г. А. Милорадович. Чернигов: В Губернской типографии, 1856. – 31 с.

71. Нос С. Д. О полковнике Корсунском Андрее Кандыбе / С. Д. Нос // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1859. – № 30. – С. 224–225.

72. Лазаревский А. М. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1853. – № 45. – С. 415–424; № 46. – С. 429–434.

73. Лазаревский А. М. Обзорение книг, и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края, за 1854 г. / А. М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 3. – С. 9–10.

74. Геннади Г. М. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии / Г. М. Геннади // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 8. – С. 56–60; 1856. – № 16. – С. 121–123; Милорадович Г. А. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 35. – С. 267–269; 1859. – № 20. – С. 132–134; № 21. – С. 139–142.

75. Лазаревский А. М. Указатель источников для изучения Малороссийского края / А. М. Лазаревский. – СПб., 1858. – 121 с.

76. Сарбей В. Г. Историчні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961. – С. 28–41.

77. Лазаревский А. М. Указатель источников для изучения Малороссийского края / А. М. Лазаревский. – СПб., 1858. – С. 56.

78. Юхименко П. Указатель источников для изучения Малороссийского края / П. Юхименко // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1858. – № 36. – С. 275–276.

79. Историческое и статистическое обозрение уездов Черниговской губернии. Город Мглин и его уезд // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1849. – № 43. – С. 251–253; № 45. – С. 263–265.

80. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии по частям оной // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1842. – № 5. – С. 43–45; № 6. – С. 63–65; № 7. – С. 76; № 8. – С. 921–924; № 44. – С. 824–825; № 45. – С. 839–840; № 46. – 850–854; № 47. – С. 860–862.

81. Искрицкий Ф. Статистическое описание угодий земель, состоящих в Козелецком уезде / Ф. Искрицкий // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофици-

альная. – 1854. – № 2. – С. 11–13; № 3. – С. 15–18; № 4. – С. 23–26; № 5. – С. 29–31; № 9. – С. 56–59; № 10. – С. 61–64; № 11. – С. 67–72; № 12. – С. 77–82.

82. Гуттман А. П. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности в Черниговской губернии / А. П. Гуттман // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1852. – № 14. – С. 136–142; № 15. – С. 145–151; № 16. – С. 158–163; № 17. – С. 171–180; № 18. – С. 185–197.

83. Котляров С. А. Взгляд на внутреннюю торговлю Черниговской губернии / С. А. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 41. – С. 351–355.

84. Ростовцев П. О фабричной и заводской промышленности в Черниговской губернии / П. Ростовцев // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1851. – № 37. – С. 322–328.

85. Тарновский Г. С. Об улучшенном уходе за пчёлами в Черниговской губернии / Г. С. Тарновский // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1847. – № 47, 48.

86. Тоцька Ж. В. Документальні публікації на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у дореформений період / Ж. В. Тоцька // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 80–85.

В статье на основе анализа историко-краеведческих исследований, опубликованных на страницах «Черниговских губернских ведомостей», освещается вклад газеты в развитие исторического краеведения на Черниговщине.

Ключевые слова: «Черниговские губернские ведомости», Чернигово-Сиверщина, историческое краеведение.

On the basis of the local history researches published in the newspaper «Chernihovskie hubernskie vedomosti» the article highlights the contributions of the chronicle to the development of the local history in the Chernihiv region.

Key words: «Chernihovskie hubernskie vedomosti», Chernihiv-Siveria region, local history.

